

NADETNIČNA IDENTITETA KOT TOČKA PREŠITJA MULTIETNIČNIH DRUŽB Primer jugoslovanske nadednične identitete

Povzetek. V besedilu bom razpravljala o nadednični identiteti kot točki prešitja (*point de capiton*) multietničnih družb. Temeljna hipoteza moje analize bo, da ima multietnična identiteta kot točka prešitja temeljno politično in socialno funkcijo v integraciji multietničnih družb. Predstavila bom osnovni teoretični model, ki kaže, kako multietnična identiteta integrira različne etnične skupine v multietničnih družbah v »nadednično skupino«, ki je politični subjekt multietničnih družb. Predstavila bom tudi nekatere vidike odnosov med etničnimi identitetami in nadednično identiteto ter pokazala, kako posamezniki v multietničnih družbah sinhronizirajo etnično in nadednično identiteto in kako se skozi takšno sinhronizacijo lahko nevtralizirajo konflikti med različnimi etničnimi skupinami in določeni družbi. V besedilu bom uporabila empirični material iz nekdanje Jugoslavije.

Ključni pojmi: nadednična identiteta, jugoslovanska nadednična identiteta, točka prešitja, razpad socialistične Jugoslavije

Izbruh medetničnih konfliktov na ozemlju nekdanje Jugoslavije je odprl številne razprave in teoretska vprašanja. Kot eno najpomembnejših se je pokazalo vprašanje geneze konfliktnih odnosov med narodi, narodnostmi in etničnimi skupinami in skupnostmi, ki so živele v nekdanji Jugoslaviji, torej vprašanje, zakaj in kako je do mednacionalnih konfliktov, do obsega in intenzivnosti, ki je pomenila propad socialistične Jugoslavije, sploh lahko prišlo (prim. Allcock, 1992; Allcock, Horton, Milivojevic, 1992; Bougarel, 1999; Bowman, 1993; Bowman, 1994; Canak, 1993; Cegorovic, 1993; Cohen, 1995; Goddard, Llobera, Shore, 1994; Godina, 1998; Godina, 2007; Hammel, 1993; Hammel, 1993a; Hayden, 1996; Heuvel, Siccama, 1992; Jansen, 2000; Jansen, 2003; Jansen, 2005; Jović, 2003; Lampe, 1996; Ramet, 1992; Ramet, 1996; Shoup, 1992). Problem se zdi še toliko večji zato, ker je Jugoslavija v povojnem obdobju dolga desetletja veljala za uspešno multinacionalno državo,

* Dr. Vesna V. Godina, docentka na Filozofski fakulteti, Univerza v Mariboru in izredna profesorica na Fakulteti za družbene vede, Univerza v Ljubljani.

skorajda za model multinacionalne države, ki je s svojo politično in družbeno ureditvijo uspela doseči, da so v njej relativno brez konfliktov živeli številni narodi, narodnosti, etnične skupine in skupnosti.

Pri iskanju odgovora na to vprašanje se je kot prevladujoča uveljavila logika diskontinuitete, torej logika, ki je vzroke za razpad Jugoslavije iskala v izbruhih konfliktov ter v določenih značilnostih odnosov in v situacijah, ki pred tem v socialistični Jugoslaviji niso obstajali. A zdi se, da je ta logika neustrezna, in to zato, ker ji za razlago nenadnega preobrata od manifestno nekonfliktnih h konfliktnim medetničnim in mednacionalnim odnosom »zmanjka časa«. Preobrat k konfliktnim medetničnim in mednacionalnim odnosom se je namreč zgodil v izredno kratkem času, ki je bil prekratek za to, da bi se v njem lahko vzpostavili novi elementi in značilnosti odnosov med jugoslovanskimi narodi, narodnostmi, etničnimi skupinami in skupnostmi, ki prej niso obstajali, kaj šele, da bi se v tem kratkem času lahko generirali novi, prej neobstoječi nacionalizmi.

Zato sama zagovarjam nasprotno tezo: menim, da gre izbruhe nacionalističnih konfliktov v odnosih med jugoslovanskimi narodi, narodnostmi, etničnimi skupinami in skupnostmi razlagati z aktivacijo tistih konfliktnih dimenzij teh odnosov, ki so obstajale skozi celotno obdobje obstoja socialistične Jugoslavije in ki so bile vgrajene v njen temelj.¹ Ta trditev pa odpira neko drugo vprašanje: namreč vprašanje, zakaj je do destruktivnega učinka teh mednacionalnih in medetničnih konfliktov sploh prišlo, če pa so ti obstajali že v času nekonfliktnega sobivanja različnih narodov, narodnosti, etničnih skupin in skupnosti v socialistični Jugoslaviji in pred tem dolga desetletja niso ogrožali obstoja Jugoslavije. S tem v zvezi je moja teza, da se je socialna in politična vloga teh konfliktov in nacionalizmov spremenila zato, ker se je spremenil njihov položaj znotraj identifikacijskih matric, skozi katere je nekdanja Jugoslavija obstajala. Ob izbruhu nacionalizmov in medetničnih ter mednacionalnih konfliktov na ozemlju nekdanje Jugoslavije torej nimamo opraviti z nikakršnimi novimi, prej neobstoječimi identifikacijami, konflikti in situacijami. Nasprotno, vse, kar se je manifestiralo skozi izbruhe medetničnih konfliktov ob propadu Jugoslavije, skozi vojno in skozi oblikovanje novih postjugoslovanskih držav na ozemlju nekdanje Jugoslavije, je obstajalo tudi v obdobju socialistične Jugoslavije, le da v tem obdobju ti isti elementi in identifikacije zaradi drugačne simbolne organizacije niso vodili v dezintegracijo, ampak celo v integracijo države.

¹ Etnični in nacionalni konflikti so bili namreč navzoči v vsej povojni jugoslovanski zgodovini (prim. Banac, 1984; Bilanžić, 1985; Burg, 1983; Kardelj, 1977). Prvič se je o tem javno govorilo leta 1964 na VII. kongresu KPJ. Od takrat dalje je bil nacionalizem bolj ali manj stalna tema političnih diskusij, še prav posebej leta 1973, saj je bila za obdobje med letoma 1971 in 1973 značilna močna uveljavitev nacionalizmov (posebej v Hrvaški, Srbiji ter vsaj deloma tudi v Sloveniji in Makedoniji). Vendar pa teh nacionalizmov ne gre enačiti z diskurzivnimi polji, ki so nastala po razpadu Jugoslavije, saj so bili slednji rezultat novih točk prešitja in novih identifikacijskih matric. So pa bili ti stari nacionalizmi pomembni zato, ker so že vsebovali vse ele-

Družbeno in točka prešitja

Da bi lahko precizneje razdelali zgoraj omenjeno tezo, se zdi nujno najprej podati nekaj teoretskih izhodišč. Za temeljno izhodišče bomo vzeli razumevanje družbenega, ki temelji na suturirajočih praksah. Izpostavitev dejstva, da je družbeno odvisno od suturirajočih praks, se namreč pokaže za izjemno produktivno tako za razumevanje procesov, ki so nekdanjo socialistično Jugoslavijo »držali skupaj«, kot tudi za razumevanje tistih konfliktov in procesov, ki so pomenili njen konec.

Laclau in Mouffejeva sta, kot je znano, izpostavila, da je družba v resnici »nemožen objekt« (Laclau, Mouffe, 1987/1985/: 95), in to iz več vzrokov. Trdi ta, da se družbi »nikoli popolnoma ne posreči, da bi bila družba« (ibid.: 108), in to ne zato, ker se ji nikoli »ne posreči utrditi se v inteligibilnih in vzpostavljenih oblikah družbe« (ibid.: 95), oziroma ne posreči se ji, »da bi se konstituirala kot objektivna realnost« (ibid.: 108). Zaradi tega »družbena identiteta ni nikoli popolnoma dosežena« (ibid.: 119), kar za družbo pomeni, da je obsojena eksistirati »onkraj pozitivnosti družbenega« (ibid.: 79). Družba torej ne eksistira kot nekakšen pozitiven objekt, temveč obstaja nasprotno kot »mnoštvo političnih in družbenih prostorov, ki nimajo nobene zadnje podlage za enost« (ibid.: 117). Družbeno je zmeraj necelo in odprto (ibid.: 114, idr.). To pa ga dela eksistencialno odvisnega od procesov vzpostavljanja lastne celosti. Ali kot Laclau in Mouffejeva zapišeta dobesedno: »družbeno obstaja ... le kot delno prizadevanje po konstrukciji družbe« (ibid.: 107). To seveda pomeni naslednje: »Če družba ni popolnoma mogoča, pa tudi popolnoma nemogoča ni.« (ibid.: 110). In prav tu dobi »artikulacijsko hegemonistični moment osrednjo vlogo« (ibid.: 119): artikulacijsko hegemonistične prakse so namreč tiste prakse, skozi katere se družbeno (še) konstituira. Prav skozi te artikulacijske hegemonistične prakse družba nastaja in biva kot (le delno) mogoča. Torej: »Družba je artikulacija, kolikor je 'družba' nemogoča.« (ibid.: 97). To seveda pomeni: dokler za določeno družbo značilne artikulacijske hegemonistične prakse potekajo, družba obstaja. Ko zaradi katerega koli razloga za določeno družbo značilne artikulacijske prakse nehajo potekati, družba ne more več obstajati.

Obstoj vsake konkretne družbe torej v tem smislu ni nič drugega kot proces stalno potekajočih artikulacijske hegemonističnih praks. V ta proces je vpeta vsaka konkretna družbena in politična praksa, kar seveda pomeni, da je »vsaka družbena praksa ... po eni od svojih razsežnosti artikulacijska« (ibid.: 97). Artikulacijske prakse za družbeno in v družbenem ustvarjajo vozlišča², skozi katera družbeno sploh še obstaja. »Artikulacijska praksa je

mente, ki so jih kasneje točke prešitja organizirale v nova diskurzivna polja (npr. ideja o zrušitvi Jugoslavije, ideje o oblikovanju novih držav na nacionalnih osnovah itd.).

² Vozlišča oziroma *points de caption* so točke, ki utrdijo pomen določene označevalne verige: »Tudi

torej prav vzpostavljane vozlišč, ki delno utrdijo pomen, delnost te utrditve pa je posledica odprtosti družbenega ...« (ibid.: 96–97). Artikulacijske prakse so v tem smislu suturirajoče prakse: iz nepovezanih družbenih elementov s prešitjem ustvarijo družbeno celoto, ki in kakor je značilna za določeno družbo.³

Prav na tej osnovi sta Laclau in Mouffejeva oblikovala tudi svoj koncept hegemonističnih praks kot posebne vrste artikulacijskih praks. »Obče polje vznika hegemonije je polje artikulacijskih praks, to je polje, na katerem se »elementi niso kristalizirali v ‘momente’. V zaprtem sistemu relacijskih identitet, v katerem je pomen vsakega elementa popolnoma utrjen, ni prostora za nobeno hegemonistično prakso ... Prav zato, ker hegemonija predpostavlja necelost in odprtost družbenega, je mogoča le na področju, na katerem vladajo artikulacijske prakse.« (ibid.: 114).

Hegemonistične prakse so po njenem mnenju torej lahko suturirajoče prakse, lahko realizirajo prešitje družbenega, a le takrat, kadar »je področje njihovega delovanja določeno z odprtostjo družbenega, z radikalno nefiksnostjo vsakega označevalca« (ibid.: 43). Odnos med družbeno necelostjo in odprtostjo, med njenim mankom ter artikulacijsko hegemonističnimi praksami ni slučajen in možen, ampak zakonit in nujen. To pa zato, ker je »ta izvorni manko ... prav tisto, kar poskušajo hegemonistične prakse zapolniti« (ibid.: 43). Iz tega sledi, da je »odprtost družbenega ... potemtakem vnaprejšnji pogoj za vsako hegemonistično prakso« (ibid.: 119).

Vendar pa po mnenju Laclaua in Mouffejeve vsaka artikulacijska praksa ni že tudi hegemonistična praksa, »in sicer zato ne, ker za hegemonijo ne zadošča že moment artikulacije, potrebno je tudi, da se artikulacija dogaja kot konfrontacija z antagonističnimi artikulacijskimi praksami – z drugimi besedami, hegemonija lahko vznikne le na področju, ki ga prepletajo antagonizmi« (ibid.: 115). Poleg prisotnosti antagonizmov pa Laclau in Mouffejeva navedeta še vrsto drugih pogojev, ki morajo biti prisotni zato, da je določena artikulacijska praksa tudi hegemonistična praksa. Če izpostavimo le tiste, ki so najpomembnejši za razumevanje jugoslovanske situacije, gre za: prvič,

če se družbenemu ne posreči utrditi se v intelegibilnih in vzpostavljenih oblikah *družbe*, vendarle obstaja le kot prizadevanje po konstrukciji tega nemožnega objekta. Vsak diskurz se vzpostavi kot prizadevanje po obvladovanju polja diskurzivnosti, po zaustavitvi toka razlik, po konstrukciji središča. Privilegiranim diskurzivnim točkam teh delnih utrditev bomo rekli *vozlišča* (Lacan je vztrajal pri teh delnih utrditvah s svojim konceptom *points de captation*, to je, privilegiranih označevalcev, ki utrdijo pomen kake označevalne verige.« (Laclau, Mouffe, 1987/1985/: 95)

³ V tej točki se artikulacijske prakse vežejo na kategorijo šiva. Šiv je klasično opredelil že Miller (Miller, 1981/1967/). Tako pravi: »Šiv je ime subjektovnega odnosa do verige njegovega diskurza; videli bomo, da je subjekt v to verigo vključen kot element, ki manjka, na način nadomestnika (tenant-lieu). Četudi namreč v verigi manjka, ni zgolj preprosto odsoten. Šiv je v širšem pomenu nasploh odnos manka do strukture, katere element je, kolikor ta odnos vključuje postavitev nadomestnika.« (ibid.: 261–262). Šiv torej vključuje zapolnjevanje z nadomestkom: »Zato ni naključje ... da že Lacanova raba izraza ‘šiv’ daje temu izrazu pomen ‘psevdoidentifikacije’, ga definira kot ‘imaginarno simbolno funkcijo’ ...« (Laclau, Mouffe, 1987/1985/: 43).

»nestalnost meja, ki te sile ločujejo« (ibid.); dalje, potrebna je »navzočnost širokega območja plavajočih elementov in možnost njihove artikulacije v nasprotni tabore« (ibid.: 115); to pa implicira, »da se ti tabori nenehno na novo opredeljujejo« (ibid.); kar seveda dalje predpostavlja, da se »hegemonistična formacija ... ne more opirati na specifično logiko ene same družbene sile« (ibid.: 119); dalje, treba je upoštevati tudi, da se »vsak zgodovinski blok – ali hegemonistična formacija – ... konstituira na podlagi regularnosti v razpršitvi in ta razpršitev obsega kopičenje zelo različnih elementov: sistemov razlik, ki deloma določajo relacijske identitete, verige ekvivalenc, ki te identitete subvertirajo« (ibid.); kot je seveda treba upoštevati tudi, da se »lahko te identitete s transformacijo spet obnovijo, če postane sam kraj opozicije regularen in vzpostavi novo razliko; oblike naddoločenosti, v katerih je strnjena bodisi oblast ali pa različne oblike upiranja tej oblasti itn.« (ibid.); in kot zadnje, treba je upoštevati, »da se vsaka oblika oblasti vzpostavi pragmatično in *znotraj* družbenega prek nasprotnih logik ekvivalence in razlike ...« (ibid.).

Nadetnična identiteta kot točka prešitja

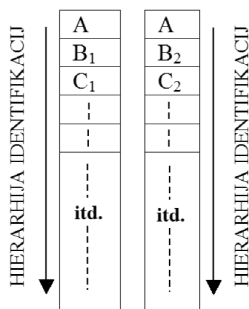
72

Če je torej zaradi lastne necelosti in nezmožnosti, da bi se konstituirala kot objektivna realnost, sleherna družba eksistencialno odvisna od artikulacijsko hegemonističnih praks, potem to še toliko bolj velja za multietnične družbe. Multietnične družbe namreč ne temeljijo na eni sami etniji, ki lahko ustvarja, še posebej, če gre za narod, videz skupne enosti in celote. Multietnične družbe sestavljajo številne etnične skupine in skupnosti, ki se med seboj razlikujejo v vrsti elementov (npr. v jeziku, religiji, zgodovini itd.). Multietnične družbe bivajo tako natančno skozi te razlike, bivajo v evidentni in jasno vidni razliki, ki je nezvedljiva tudi na zgolj navidezno skupnost in enost. V tem smislu prav multietnične družbe najjasneje prezentirajo dejstvo, kako družbeno temelji na manku eksistence skupnega pogoja, skupne baze in podlage lastne družbenosti. Ta manko je v multietničnih družbah – v primerjavi z drugimi družbami – jasno viden in prezenten, kar seveda pomeni, da so multietnične družbe še toliko bolj evidentno kot etnično nepluralne družbe odvisne od taktik in praks zapolnjevanja tega manka, torej, povedano drugače, od ustvarjanja videza, da kljub razlikam obstaja nekakšna skupna podlaga skupnega družbenega bivanja, nekakšna skupna enost, ki različne etnične skupine in skupnosti v multietnični družbi povezuje na način skupne pripadnosti, skupne usode itd. Ker so prakse zapolnjevanja tega manka, kot smo že videli, v resnici artikulacijsko hegemonistične prakse, to seveda pomeni, da so multietnične družbe eksistencialno odvisne od teh artikulacijsko hegemonističnih praks. Mimo teh praks sploh ne morejo obstajati, saj mimo učinkov teh praks ne obstaja niti videz enosti in skupnosti.

Artikulacijsko hegemonistične prakse so torej nujni pogoj obstoja multietničnih družb tudi zato, ker ustvarjajo vrsto družbenih psevdoidentitet in psevdoidentifikacij, skozi katere te družbe bivajo. Med njimi pa imata še prav posebna pomena nadetnična (psevdo)identiteta in nadetnična (psevdo)identifikacija.

Z nadetnično identiteto na tem mestu razumemo posebno vrsto neetnične identitete, ki ni utemeljena na konkretnih etničnih skupinah, ampak je, nasprotno, deljena s strani številnih različnih etničnih skupin, še posebej tistih, ki so del določene multietnične družbe in/ali države (prim. Godina, 1998; Godina, 2007; Godina, 2008). To pomeni, da nadetnična identiteta ne temelji na konkretnem jeziku, konkretni kulturi, konkretni etnični zgodovini ali na katerih koli drugih determinantah in dimenzijah, ki so praviloma povezane in s pomočjo katerih se utemeljujejo konkretne etnične identitete (prim. Južnič, 1993; Eriksen, 1993). Nadetnična identiteta nasprotno povezuje različne etnične skupine z različnimi zgodovinami, jeziki, kulturami, različnimi religijami in drugimi različnimi etničnimi značilnostmi v eno nadetnično skupino.

V tem smislu v multietnični družbi nadetnična identiteta povezuje partikularne svetove etničnih skupin, ki multietnično družbo sestavljajo, v enotni multietnični svet. S tem multietnične identitete predstavljajo prav posebne točke prešitja multietničnih družb in/ali držav, saj prav te identitete in z njimi povezane identifikacije ustvarjajo družbeno celost multietničnih družb. Primera tipičnih tovrstnih nadetničnih identitet sta jugoslovanska in ameriška identiteta⁴. To funkcijo prešitja pa lahko realizirajo le, če v identifikacijski matrici zasedajo najvišje mesto.



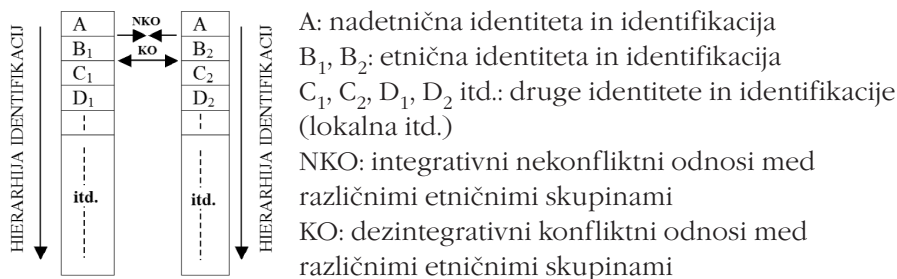
A: nadetnična identiteta in identifikacija,⁵ ki je skupna različnim etničnim skupinam
 B₁, B₂: različne etnične identifikacije in identitete, ki se med različnimi etničnimi skupinami razlikujejo
 C₁, C₂, D₁, D₂ itd.: druge identifikacije in identitete (lokalna, skupinska itd.)

Skica 1: Identifikacijska matrica⁶

⁴ O ameriški identiteti na tem mestu ne bomo natančneje razpravljali, je pa morda treba vsaj omeniti dejstvo, da je ameriška identiteta v marsikateri točki in funkciji zelo podobna nekdanji jugoslovanski identiteti (prim. Godina, 2008).

⁵ Raba zveze »identiteta in identifikacija« ne predpostavlja niti izenačevanja konceptov identiteta in identifikacije niti principielno vzpostavljanje hierarhičnih odnosov med obema, temveč zgolj dejstvo, da logika, predstavljena v identifikacijski matrici, na isti način velja, ko so v odnosih, predstavljenih v identifikacijski matrici, etnične in nadetnična identiteta, kot velja tudi, ko so v identifikacijski matrici predstavljenih odnosih etnične in nadetnična identifikacija. Pojem etnične oz. nadetnične identitete pri tem vežemo

Nadetnična identiteta lahko igra v konkretnih multietničnih družbah in/ali državah zelo različne vloge. Prva in morda najpomembnejša je vloga integracije. Nadetnična identiteta namreč lahko povezuje, integrira različne etnične skupine, ki živijo v določeni multietnični družbi, v eno nadetnično skupino in/ali skupnost. Izvede torej prešitje z njegovim najpomembnejšim učinkom vred, namreč s »čudežno« preobrazbo kaosa v 'novo harmonijo'« (Žižek, 1984: 29). To prešitje, ki ima za posledico socialno in politično integracijo različnih etničnih skupin v multietnični družbi in/ali državi, je praviloma na delu vedno in povsod tam, kjer in ko si različne etnične skupine delijo isto nadetnično identiteto in isto nadetnično identifikacijo, ali, povedano drugače, ko določena nadetnična identiteta in identifikacija funkcionirata kot točka prešitja. Kot točka prešitja je ta identiteta in identifikacija v identifikacijski matrici nadrejena etničnim (in tudi vsem drugim) identitetam in identifikacijam. Takšen in tovrstni položaj nadetnične identitete in identifikacije v identifikacijski matrici praviloma proizvaja nekonfliktne odnose med različnimi etničnimi skupinami, ki določeno multietnično družbo in/ali državo sestavljajo, in to tudi takrat in tudi v situacijah, ko in kjer so siceršnji odnosi med etničnimi skupinami latentno ali celo manifestno konfliktni.



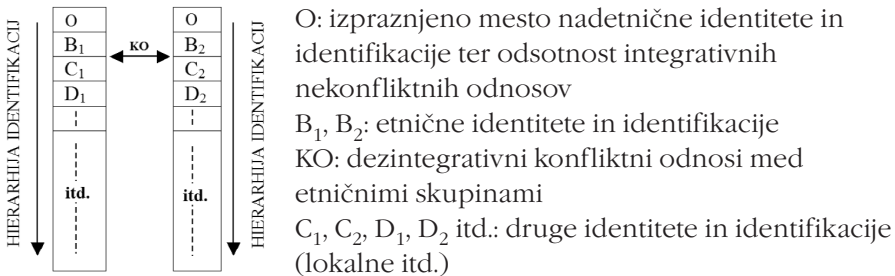
Skica 2: Nadetnična identiteta kot točka prešitja: suturirajoči učinki nadetnične identitete proizvajajo nekonfliktne odnose med različnimi etničnimi skupinami

na občutek pripadnosti oz. na prištevanje k določeni etnični oz. nadetnični skupini oz. skupnosti, z identifikacijo pa so mišljeni procesi oz. prakse, ki so povezane s konkretno etnično oz. nadetnično identiteto, npr. prakse dokazovanja, izkazovanja etnične oz. nadetnične pripadnosti, prakse, povezane z realizacijo ciljev določene etnične oz. nadetnične skupine ipd. (prim. Eriksen, 1993; Južnič, 1993).

⁶ Ureditev identitet in identifikacij v prikazani identifikacijski matrici je seveda, tako kot v sleherni identifikacijski matrici, situacijska, kar pomeni, da ne gre za nespremenljivo in v vseh družbenih situacijah stabilno in enako ureditev; prikazana matrica prikazuje organiziranost identifikacij in identitet, ki je povezana z odgovorom na vprašanje, za koga se opredeljuje posameznik oziroma posameznica, ko se predstavlja komu iz druge države in/ali družbe.

Tako dolgo, dokler je nadetnetična identiteta uspešno deljena, kar pomeni, tako dolgo, dokler funkcionira kot točka prešitja med različnimi etničnimi skupinami, ki sestavljajo določeno multietnično družbo in/ali državo, ta identiteta povezuje različne etnične skupine v enotno družbo in/ali državo. Ustvarja videz skupnosti, enosti, ki pogostokrat temelji zgolj na tej nadetnetični identiteti in identifikaciji. To pomeni, da je nadetnetična identifikacija in identiteta, ko realizira prešitje, tista psevdoidentifikacija, ki realizira za prešitje značilno imaginarno simbolno funkcijo (prim. Laclau, Mouffe, 1987/1985/: 43).

Če pa nadetnetična identiteta in identifikacija te svoje integrativne funkcije več ne realizira, ko torej ne funkcionira več kot točka prešitja, povezovanje in integracija različnih etničnih skupin v eno družbo in/ali državo praviloma ni več mogoča. To se zgodi, ko nadetnetična identiteta in z njo povezana identifikacija ali razpade ali pa zamenja svoj status v identifikacijski matrici (npr. ko nadetnetična identiteta postane podrejena etničnim ali drugim identitetam). Nastane situacija, v kateri pride do konfliktov med etničnimi skupinami, ki sestavljajo konkretno multietnično družbo in/ali državo, do konfliktov, ki pred tem niso obstajali, vsaj ne na manifestni ravni. To je tudi situacija, v kateri se prej manifestni in obvladljivi in/ali obvladani konflikti med različnimi etničnimi skupinami pretvorijo v manifestne, neobvladljive in neobvladane konflikte.



Skica 3: Odsotnost suturirajočih učinkov nadetnetične identitete: izpraznjeno mesto nadetnetične identitete in posledični izbruh konfliktov med etničnimi skupinami

Ti manifestni konflikti lahko dobijo najrazličnejše oblike, tudi obliko nacionalizmov, ali pa so z nacionalizmi vseh vrst spremljani. Ena od možnih oblik teh konfliktov je tudi vojna.

Etnične identitete in nadetnična identiteta v nekdanji Jugoslaviji: konfliktne etnične identitete in jugoslovanska nadetnična identiteta

Vse, kar smo doslej povedali o pomenu nadetnične identitete v multinacionalnih družbah, je v celoti veljalo tudi za nekdanjo socialistično Jugoslavijo. Nekdanja Jugoslavija je namreč značilni primer družbe in države, ki je obstajala natančno tako dolgo, dokler je obstajala hegemonistična artikulacija, ki jo je ustvarjala.

Socialistična Jugoslavija je bila izrazito »necela« družba in država. Zanj je bilo značilno, da ni obstajala niti ena sama podlaga, ki bi si jo narodi, narodnosti, etnične skupine in etnične skupnosti delile. Narodi, narodnosti, etnične skupine in etnične skupnosti, ki so živele v socialistični Jugoslaviji, so se med seboj razlikovale v tako rekoč vseh pomembnih elementih etnične identitete: v kulturah, jezikih, zgodovini, religijah itd. Ta odsotnost skupnega temelja, odsotnost skupne podlage povezovanja je seveda pomenila, da je socialistična Jugoslavija bivala natančno v razlikah med narodi, narodnostmi, etničnimi skupinami in etničnimi skupnostmi, ki so v tej državi živele. Bivala je natanko v manku skupne podlage. S tem je socialistična Jugoslavija izpolnjevala prvi nujni pogoj, ki je po Laclauu in Mouffejevi potreben za prisotnost artikulacijsko hegemonističnih praks.

Socialistična Jugoslavija pa je izpolnjevala tudi drugi nujni pogoj, ki je potreben, da se artikulacijska praksa prelevi v artikulacijsko hegemonistično prakso: prisotnost antagonizmov in antagonističnih taborov. Po eni strani je socialistična Jugoslavija temeljila na konfliktni zgodovinski dediščini prve Jugoslavije, po drugi strani pa je bila tudi medvojna in povojna zgodovina Jugoslavije polna raznih antagonizmov in antagonističnih taborov⁷.

So pa bili v jugoslovanskem primeru poleg necelosti in konfliktov ter antagonizmov prisotni tudi vsi ostali elementi, ki ustvarjajo odvisnost družbe od hegemonije in artikulacijskih praks: prisotnost različnih družbenih sil (ki so v socialistični Jugoslaviji pogosto dobile podobo takšnih ali drugačnih sovražnikov); prisotnost množice plavajočih označevalcev, ki so se lahko artikulirali na različne načine; radikalna nefiksnost vseh označevalcev; nestalnost meja, ki so družbene sile povezovale in/ali ločevale; praksa, da so se tabori nenehno na novo opredeljevali (lepi primeri tega opredeljevanja so bili npr. kongresi KPJ in ZKJ, pa tudi jugoslovanske ustave, da Kardeljevih del niti ne omenjamo); in prisotnost možnosti transformacij identitet, če je

⁷ Stalno izpostavljanje teh sovražnih taborov, sovražnikov tako Jugoslavije kot njenega sistema, je bila ena stalnih tem ideološkega diskurza v SFRJ. Jugoslavija in njen sistem sta bila trajno ogrožena s strani najrazličnejših zunanjih in notranjih sovražnikov (prim. Kardelj, 1977). Med te sovražnike je bil ves čas obstoja socialistične Jugoslavije uvrščen tudi nacionalizem, ki je bil razumljen kot »kontrarevolucionarna težnja« (prim. Štaubringer, 1980: 186) in za katerega je Tito dejal, da je »huda bolezen, ki kot rak zahrbtno načne organizem ne le posameznika, ampak kaj hitro celotne organizacije in okolja ...« (ibid.).

postal alternativni kraj njihove artikulacije legitimen (eden od značilnih primerov je na primer transformacija proinformbirojevske identitete v kontrainformbirojevsko identiteto po sporu z Informbirojem).

V tem smislu je socialistična Jugoslavija predstavljala državo in družbo, katere obstoj je bil odvisen od zapolnitve manka, od ustvarjanja skupne podlage za enost, ki kot taka ni obstajala. Ta zapolnitev pa je potekala skozi točke prešitja, ki so vedno, kot smo že povedali, povezane tudi s posebnimi psevdoidentitetami. Šele točke prešitja in z njimi povezane psevdoidentitete so v nekdanji Jugoslaviji ustvarjale iz etnično razdrobljenih enot celoto in jugoslovanski kaos pretvarjale v red. To pa pomeni, da je bil obstoj Jugoslavije eksistencialno odvisen od uspešnih suturirajočih praks.

Med številnimi točkami prešitja in z njimi povezanimi psevdoidentitetami, ki so ustvarjale socialistično Jugoslavijo, pa je imela privilegirano mesto jugoslovanska nadetnična (psevdo)identiteta. Jugoslovanska nadetnična identiteta je bila tista psevdoidentiteta, ki je ustvarjala videz obstoja skupne podlage za socialistično Jugoslavijo. S to identiteto povezano jugoslovanstvo je bila sicer realno neeksistirajoča, vendar simbolno še kako eksistirajoča vsebina nekdanje Jugoslavije. Prav jugoslovanska nadetnična identiteta je tako uspešno kot nobena druga identiteta in identifikacija zapolnila manko, na katerem je temeljila nekdanja Jugoslavija. V tem smislu je bila za nekdanjo Jugoslavijo temeljnega in usodnega pomena.

V celotnem obdobju vsaj navidez nekonfliktnega sobivanja različnih narodov, narodnosti in drugih etničnih skupin in skupnosti v socialistični Jugoslaviji je bila njenemu vzdrževanju in ohranjanju posvečena izjemna pozornost. Temu so bile posvečene najrazličnejše ideje, ideološki sklopi ter prakse, katerih skupni cilj je bil zagotavljati funkcioniranje jugoslovanske identitete kot točke prešitja multietnične jugoslovanske družbe (npr. koncept »bratstva in enotnosti«, NOB, nevrščenost itd.).

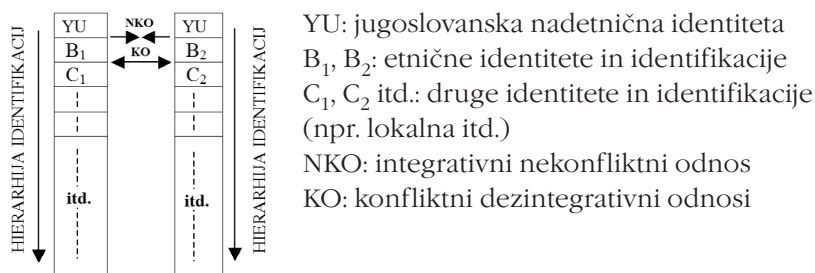
O kolapsu jugoslovanske nadetnične identitete

V času obstoja socialistične Jugoslavije je torej jugoslovanski nadetnični identiteti brez večjih spodrsaljavev uspelo povezovati različne etnične skupine in skupnosti v enotno multietnično družbo in državo, in to kljub dejstvu, da se med različnimi etničnimi skupnostmi in skupinami obstajali vsaj latentni, če ne celo manifestni konflikti in težnje k dezintegraciji. V luči analize, ki sta jo podala Laclau in Mouffejeva, tega dejstva seveda nikakor ne gre povezovati z odsotnostjo pogojev za obstoj multietnične socialistične Jugoslavije, temveč nasprotno, s prisotnostjo nujnih pogojev za njen obstoj. Etnični konflikti in različni tabori, ki so v teh konfliktih nastopali, so bili v Jugoslaviji stalno prisotni in za obstoj države produktivni, saj so zahtevali stalno prisotnost artikulacijsko hegemonističnih praks. Seveda se v zvezi s

tem zastavljata vsaj dve vprašanji, na kateri je treba za razumevanje tako obstoja nekdanje Jugoslavije kot tudi njenega propada najti vsaj za silo zadošten odgovor: prvič, kako to, da v vseh desetletjih ti konflikti niso pripeljali do razpada Jugoslavije; in drugič, kako da so v določenem zgodovinskem trenutku prav tisti konflikti, ki so bili temelj artikulacijsko hegemonističnih praks, skozi katere je socialistična Jugoslavija obstajala, državo zrušili.

Na obe vprašanji je mogoče najti odgovor le z razumevanjem odnosov med etničnimi identitetami in identifikacijami na eni ter nadetnično jugoslovansko identiteto na drugi strani. Konflikti in nasprotujoči si tabori so namreč imeli v različnih obdobjih obstoja socialistične Jugoslavije povsem nasprotno socialne in politične učinke zaradi tega, ker so bili v teh obdobjih v povsem drugačnem odnosu do nadetnične jugoslovanske identitete.

V desetletjih obstoja socialistične Jugoslavije je bila skozi uspešne artikulacijsko hegemonistične prakse vzpostavljena situacija, v kateri je, kot smo že omenili, jugoslovanska nadetnična identiteta funkcionirala kot točka prešitja jugoslovanske socialistične družbe. To pomeni, da je kot taka uspela nevtralizirati konfliktno odnose med jugoslovanskimi narodi, narodnostmi in drugimi etničnimi skupinami in skupnostmi, ki so živele v socialistični Jugoslaviji, in to tako, da je na osnovi jugoslovanske nadetnične identitete potekala suturirajoča praksa, ki je zagotavljala oblikovanje integracije, ki je bila močnejša od dezintegracije, izvirajoče iz konfliktov med različnimi etničnimi skupinami v Jugoslaviji. Kot taka je jugoslovanska nadetnična identiteta zasedala najvišje mesto v identifikacijskih matricah večine jugoslovanskih državljanek in državljanov vedno, kadar so se opredeljevali kot člani oz. predstavniki države.⁸



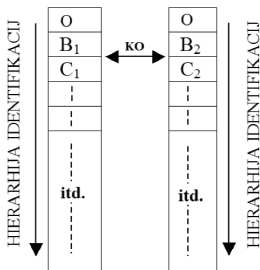
Skica 4: Formalna identifikacijska matrica večine Jugoslovanek in Jugoslovanov pred izbruhom nacionalizmov v Jugoslaviji.

Ob propadu Jugoslavije pa je socialna situacija, ki je temeljila na zgoraj omenjenem odnosu med etničnimi identitetami in jugoslovansko nadetnič-

⁸ V tem smislu je bila jugoslovanska identiteta predvsem formalna državna identiteta, ki se je pokrivala z vrsto državnih markerjev (npr. s teritorijem, potnim listom ipd.).

no identiteto, prenehala obstajati. Kljub dejstvu, da je bilo v propad socialistične Jugoslavije vpletenih več vzrokov, je treba izpostaviti, da je bil nastanek »jugoslovanskega labirinta« (Hammel, 1993) povezan z redefinicijo statusov etničnih identifikacij v identifikacijski matrici, ki so bile povezane s slabljenjem jugoslovanske identitete.

Do slabitve jugoslovanske identitete je prišlo že v osemdesetih letih. To je omogočilo ponovno artikulacijo nacionalnih identitet kot identitet z najvišjim mestom v identifikacijski matrici. Mesto, ki ga je v identifikacijski matrici zasedala jugoslovanska identiteta, se je izpraznilo, s čemer pa so umanjali tudi integrirajoči odnosi, ki so iz jugoslovanske identitete izvirali.



O: prazno mesto, ki ga je pred tem zasedala jugoslovanska nadetnična identiteta
 B₁, B₂: etnične identitete in identifikacije
 KO: dezintegrativni konfliktni odnosi
 C₁, C₂ itd.: druge identitete in identifikacije (npr. lokalna itd.)

Skica 5: Identifikacijska matrica ob izbruhu nacionalizmov v nekdanji Jugoslaviji

Rezultat spremembe v identifikacijski matrici je bil prehod latentnih konfliktov med narodi, narodnostmi, etničnimi skupinami in etničnimi skupnostmi, ki so živeli v socialistični Jugoslaviji, v manifestne konflikte in v vojno.⁹

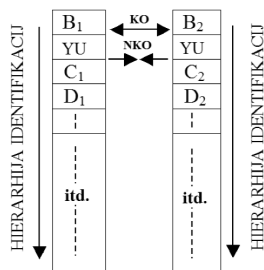
Morda bi bilo smiselno dodati le še nekaj besed o tem, zakaj je do kolapsa jugoslovanske nadetnične identitete sploh lahko prišlo. Seveda je bil eden od pomembnih razlogov Titova smrt. Tito je namreč bil personifikacija načela »bratstva in enotnosti«, veljal je za »apostola bratstva in enotnosti« (Štaubringer, 1980: 180). Tito se je eksplicitno opredeljeval za Jugoslovana, ne pa za predstavnika določenega naroda. Kot je dejal sam: »Skoraj dvajset let živim v Beogradu in med Srbi se počutim kot Srb, medtem ko se na Hrvaškem počutim kot Hrvat. Sem Jugoslovian in drugače ne more biti.« (Štaubringer, 1980: 184). Tovrstno samoopredeljevanje, skupaj s stalnim izpostavljanjem načela »bratstva in enotnosti«, je delalo Tita za simbolno reprezentacijo jugoslovanstva in jugoslovanske nadetnične identitete. Tito je v vseh konfliktih, tudi etničnih, na prvo mesto vedno postavljaval jugoslovanstvo, jugoslovansko nadetnično identiteto, jugoslovanski nadetnični interes. Njegova politika je

⁹ Zdi se, da je ta ugotovitev točna tudi za druge multietnične socialistične države (npr. nekdanjo Sovjetsko zvezo itd.). Kolaps nadetnične identitete je v vseh teh deželah vodil do izbruhov nacionalizmov in posledično do oblikovanja novih postsocialističnih držav na nacionalnih osnovah.

bila politika jugoslovanstva. Po njegovi smrti ni bilo nikogar, ki bi ga v tej funkciji lahko nadomestil. Zgodovina je pokazala, da je bil s tega zornega kota povsem nenadomestljiv.

Vendar pa jugoslovanska nadetnična identiteta ni doživela dokončnega kolapsa takoj po Titovi smrti, temveč šele desetletje kasneje. V tem vmesnem obdobju pa je potekala vrsta procesov, ki so bili bistveni za kolaps jugoslovanske nadetnične identitete ter za vse posledice, ki so iz tega kolapsa sledile.

S tem v zvezi so bili najpomembnejši procesi, povezani s političnimi elitami v posameznih republikah in pokrajinah. Zaradi decentralizacije socialistične Jugoslavije in decentralizacije jugoslovanske Zveze komunistov¹⁰, ki je bila sama po sebi sicer preventivni ukrep, ki je preprečeval razpad socialistične Jugoslavije, so se v vseh socialističnih republikah in avtonomnih pokrajinah oblikovale samostojne in relativno neodvisne politične elite, ki so stalno krepile svojo moč. To pomeni, da je že pred Titovo smrtjo v Jugoslaviji obstajalo več jasno definiranih in formiranih političnih elit, ki so vodile in kontrolirale politiko v vsaki posamezni socialistični republiki in avtonomni pokrajini. Vsaka od teh elit je imela tudi svojega političnega vodjo. Moč teh političnih elit in njihovih vodij je temeljila na nacionalnih oziroma etničnih interesih zelo konkretnih narodov, narodnosti in etničnih skupin, ki so svoje republike v resnici doživljale in vsaj delno upravljale kot lastne nacionalne države. Za že vzpostavljene politične elite je bil v tem smislu konkretni etnični interes tisti, okoli katerega se je generirala njihova moč in oblast. Okoli tega interesa so politične elite generirale tudi značilne identifikacijske matrice, v katerih so bile konkretne etnične identitete in identifikacije nadrejene jugoslovanski identiteti in identifikaciji.



YU: jugoslovanska nadetnična identiteta, ki je podrejena etničnim identitetam in identifikacijam
 B₁, B₂: etnične identitete in identifikacije, ki so nadrejene jugoslovanski identiteti in identifikaciji
 C₁, C₂, D₁, D₂ itd.: druge identitete in identifikacije (npr. lokalna, itd.)

NKO: integrativni nekonfliktni odnosi

KO: dezintegrativni konfliktni odnosi

Skica 6: Identifikacijska matrika političnih elit v republikah in avtonomnih pokrajinah pred izbruhom nacionalizmov v nekdanji Jugoslaviji

¹⁰ Decentralizacija socialistične Jugoslavije se je začela že z uvedbo socialističnega samoupravljanja leta 1950. Povezana je bila s t. i. procesom deetatizacije (prim. Bilanžić, 1985; Burg, 1983; Cohen, 1995; Jović, 2003; Lampe, 1996.). Pomembni mejniki v tem procesu so bili ustava iz leta 1964, VIII. kongres ZKJ, obracun z Rankovićem in predvsem ustava iz leta 1974 ter Zakon o združenem delu iz leta 1976. Decentralizaci-

Vendar pa so bili ti partikularni etnični interesi političnih elit v času življenja Tita še vedno obvladani z jugoslovanstvom, s Titovo osebno karizmo, z jugoslovansko nadetnično identiteto ter njenimi integracijskimi učinki in z drugimi dejavniki. To pa seveda ne pomeni, da na nižji ravni, na ravni etničnih identitet in identifikacij, konflikti niso obstajali. Kot smo že omenili, je bilo res prav nasprotno: ne samo da so bili konfliktni odnosi prisotni, ampak so bili prisotni tudi z njimi povezani dezintegrativni odnosi, kar je bil temelj na jugoslovanstvu potekajoče integrativne hegemonistične prakse.

Po Titovi smrti pa je prišlo dejstvo, da so za konkretne politične elite etnični interesi njihove lastne republike ali pokrajine pomembnejši od jugoslovanskih interesov, jasno na dan. Politične elite so namreč pričele z aktivnostmi, od katerih sta bili za kolaps jugoslovanske nadetnične identitete najpomembnejši dve.

Najprej so se med seboj začele boriti za povečevanje moči, saj so v socialistični Jugoslaviji v svojih rokah že skoncentrirale vso moč in oblast, kolikor jo je bilo v okviru jugoslovanske ureditve sploh mogoče skoncentrirati. Seveda se elite nadaljnjemu povečevanju lastne moči in oblasti niso hitele odreči, kar pa je nujno vodilo v vsaj dvojje. Prvič, v takšni situaciji politične elite drugih republik in pokrajin s svojimi političnimi voditelji vred niso bile več »bratje« in zavezniki, ampak so postale sovražniki, ki so s svojimi tendencami po povečevanju lastne oblasti in moči ogrožale vsako od ostalih političnih elit. Zato se je jugoslovanska nadetnična identiteta začela kriminalizirati, jugoslovanstvo in skupno bivanje v Jugoslaviji pa prikazovati kot razlog nerealiziranih etničnih interesov. Od tu do aktivacije nacionalizmov v smeri dezintegracije Jugoslavije pa je bil le še korak.

Seveda so politične elite te svoje cilje in interese prikriale. Namesto o krepitevi lastne moči in oblasti so govorile o nacionalnih in etničnih interesih, o ogroženosti in izkoriščenosti lastnih etničnih skupin s strani tistih etničnih skupin, ki so živele na ozemljih drugih republik in pokrajin,¹¹ govorile so o demokraciji, nacionalnih interesih in še o marsičem drugem. Različic je bilo nešteto. Vendar so vse različice imele razpoznavni vodilni cilj: okrepiti politično moč in oblast republiških in pokrajinskih elit.

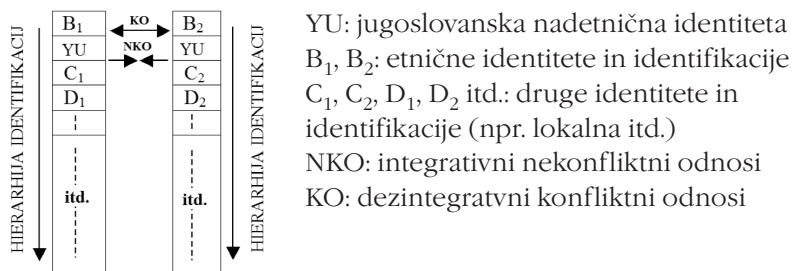
Po drugi strani pa je republiškim in pokrajinskim političnim elitam postalo jasno, da je edina možnost za to, da bi tudi v prihodnje lahko še povečevale svojo lastno politično moč in oblast, izstop iz socialistične Jugosla-

ja je bila na državni ravni utelešena v njeni federalni ureditvi, ki se je skozi čas sicer spreminjala in ki je svojo končno obliko dobila z ustavo iz leta 1976, v razdelitvi države na šest socialističnih republik in dve avtonomni pokrajini. Ta decentralizacija se je kazala tudi v Zvezi komunistov Jugoslavije, ki je bila sestavljena iz republiških in pokrajinskih zvez.

¹¹ Ta govor se kot del uradnega diskurza ohranja in zavestno goji tudi v današnji Sloveniji, še posebej, ko gre za izobraževalni diskurz. S tem v zvezi primerjaj odlomke iz maturitetnega gradiva za predmet Zgodovina: Brzelak, S., idr., 2005; Rozman, T., Valič Zupan, A., Vičič Krabonja M., Brzelak S., Rozman, S., 2006; Rozman, T., Valič Zupan, A., Vičič Krabonja M., Brzelak S., Rozman, S., 2007.

vije. Če v ničemer drugem, so si bile republiške in pokrajinske politične elite enotne vsaj glede naslednjega: socialistična Jugoslavija mora razpasti. Razpasti je morala zato, ker je pomenila oviro za krepitev politične moči in oblasti vsake od republiških in pokrajinskih političnih elit, ki so se izoblikovale že v socialistični Jugoslaviji.

Vendar pa ne gre spregledati, da je za tovrstno politično dejavnost republiških in pokrajinskih političnih elit med prebivalci socialističnih republik in pokrajin obstajal temelj. Ta temelj je obstajal v zasebnih identifikacijskih matrikah večine prebivalcev Jugoslavije. Ko je namreč šlo za osebno in zasebno identifikacijo, se večina prebivalcev socialistične Jugoslavije ni identificirala na način, na katerega se je identificiral Tito, namreč kot Jugoslovan oziroma Jugoslovanka. Večina prebivalcev socialistične Jugoslavije se je zasebno opredeljevala po etničnem ključu. Zasebno s(m)o bili torej predvsem Slovenci, Hrvati, Srbi, Albanci, Črnogorci, Makedonci ...



Skica 7: Zasebna identifikacijska matrika večine prebivalcev nekdane Jugoslavije

To pa pomeni, da je bila zasebna identifikacijska matrika večine prebivalcev in prebivalk socialistične Jugoslavije identična z identifikacijsko matrico republiških in pokrajinskih političnih elit. In natančno to pokrivanje je odločilo tako o prihodnosti socialistične Jugoslavije, kot je odločilo tudi o prihodnosti jugoslovanske nadetnične identitete.

LITERATURA

- Allcock, J. (1992): Rhetorics of nationalism in Yugoslav politics. V: Allcock, J., Horton, J., Milivojevic, M., (ur.), *Yugoslavia in Transition*: 276–296.
- Allcock, J., Horton J., Milivojevic, M., (ur.) (1992): *Yugoslavia in Transition*. London: Berg.
- Banac, I. (1984): *The National Question in Yugoslavia*. Itaca, NY: Cornell University Press.
- Bilanžić, D. (1985): *Historija SFRJ*. Zagreb: Školska knjiga.
- Bougarel, X. (1999): Yugoslav wars: The »revenge of the countryside« between sociological reality and nationalist myth. V: *East European Quarterly*, 32 (2): 157–175.
- Bowman, G., (ur.) (1993): *Antagonism and Identity in Former Yugoslavia*. Journal of Area Studies 3.
- Bowman, G. (1994): Xenophobia, phantasy and the nation: the logic of ethnic violence in former Yugoslavia. V: Goddard V., Llobera J., Shore, C., (ur.): *Anthropology of Europe: Identity and Boundaries in Conflict*: 143–171.
- Brzelak, S., idr. (2005): *Zgodovina. Zbirka maturitetnih nalog z rešitvami 1999–2004*. Ljubljana: Državni izpitni center.
- Burg, S. L. (1983): *Conflict and Cohesion in Socialist Yugoslavia*. Princeton: Princeton University Press.
- Canak, N. (1993): National identity in a multi-cultural context. V: G. Bowman (ur.), *Antagonism and Identity in Former Yugoslavia*: 137–143.
- Cegorovic, N. (1993): Montenegrin identity: past, present and future. V: G. Bowman (ur.), *Antagonism and Identity in Former Yugoslavia*: 129–137.
- Cohen, L. J. (1995): *Broken Bonds: Yugoslavia's Disintegration and Balkan Politics in Transition*. Boulder, CO: Westview Press.
- Eriksen, T. H. (1993): *Ethnicity and Nationalism: Anthropological Perspectives*. London: Pluto.
- Goddard, V., Llobera J., Shore C., (ur.) (1994): *Anthropology of Europe: Identity and Boundaries in Conflict*, London: Berg.
- Godina, V. V. (1998): The outbreak of nationalism on former Yugoslav territory: a historical perspective on the problem of supranational identity. V: *Nations in Nationalism* 4/3: 409–422.
- Godina, V. V. (2007): Supra-ethnic identity in multiethnic societies: the case of Yugoslav multiethnic identity. V: *Ethnoculture* 1/1: 59–71.
- Spletni dokument: <http://www.emich.edu/coer/Journal/Ethnoculture.html>
- Godina, V. V. (2008): Havajska identiteta med etnično, nadedetnično in subkulturno identiteto. V: *Subkulture*, 6 & 7: 36–59.
- Hammel, E. A. (1993): The Yugoslav labyrinth. V: *The Anthropology of East Europe Review* 11, 1–2: 35–42.
- Hammel, E. A. (1993a): Demography and the origins of Yugoslav civil war. V: *Anthropology Today* 9, 1: 4–9.
- Hayden, R. M. (1996): Imagined communities and real victims: self-determination and ethnic cleansing in Yugoslavia. V: *American Ethnologist*, 23/4: 783–801.

- Heuvel M. van den, Siccama, J. G., (ur.) (1992): *The Disintegration of Yugoslavia*. Amsterdam: Rodopi.
- Jansen, S. (2000): Victims, underdogs and rebels: destructive practices of resistance in Serbian protest. V: *Critique of Anthropology*, 20/4: 393–420.
- Jansen, S. (2003): Why do they hate us? Everyday Serbian nationalist knowledge of Muslim hatred. V: *Journal of Mediteranian Studies*, 13/2: 215–237.
- Jansen, S. (2005): National Numbers in Context: maps and stats in representations of post-Yugoslav wars. V: *Identities*, 12: 45–68.
- Jović, D. (2003): *Jugoslavija – država koja je odumrla*. Zagreb: Prometej.
- Južnič, S. (1993): *Identiteta*. Ljubljana: FDV.
- Kardelj, E. (1977): *Smeri razvoja socialističnega samoupravljanja*. Ljubljana: Komunist.
- Laclau, E., Mouffe, C. (1987/1985): *Hegemonija in socialistična strategija*. Ljubljana: Partizanska knjiga.
- Lampe, J. (1996): *Yugoslavia. Twice There Was a Country*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Miller, J.-A. (1981/1967): Šiv. V: R. Močnik, S. Žižek (ur.): *Psihoanaliza in kultura*, Ljubljana, Državna založba Slovenije: 257–275.
- Močnik, R., Žižek, S. (1981) (ur.): *Psihoanaliza in kultura*, Ljubljana, Državna založba Slovenije.
- Ramet, S. (1992): *Nationalism and Federalism in Yougoslavia*. Bloomington: Indiana University Press.
- Ramet, S. (1996): Nationalism and ‘idiocy’ of the countryside. V: *Ethnicx & Racial Studies*, 19/1: 70–87.
- Rozman, T., Valič Zupan, A., Vičič Krabonja M., Brzelak S., Rozman, S. (2006): *Zgodovina na maturi. Delovni zvezek*. Ljubljana: Modrijan.
- Rozman, T., Valič Zupan, A., Vičič Krabonja M., Brzelak S., Rozman, S. (2007): *Zgodovina na maturi 2008. Delovni zvezek*. Ljubljana: Modrijan.
- Shoup, P. (1992): Titoism and national question in Yugoslavia: a reassessment. V: Heuvel, M. van den, Siccama, J. G., (ur.), *The Disintegration of Yugoslavia*: 47–72.
- Štaubringer, Z. (1980): *Plamenica iz Kumrovca*. Ljubljana: DDU Univerzum.
- Žižek, S. (1984): *Birokratija i uživanje*. Beograd: SIC.